

XVI-XVIII ASRLARDA XORAZMDA HUKRONLIK QILGAN XONLAR, SIYOSIY VAZIYAT.

Palvanova Dilfuza Ibragim qizi

“Ichan-Qal’a” davlat muzey-qo‘riqxonasi ilmiy xodimi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola XVI–XVIII asr boshlaridagi Xiva xonligining tashkil topishi, siyosiy yuksalishi va inqiroziga oid tarixiy jarayonlarni qamrab oladi. Xiva xonligining o‘ziga xos davlatchilik an‘analari, ichki nizolarning davlat taqdiriga salbiy ta’siri va yirik hukmdorlarning faoliyatini tizimli yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, Xorazm, Elbarsxon, mustaqillik, Hojimaxon, Arab Muhammadxon, Abulg‘ozixon, Shajarai turk, Anushaxon, Shohniyoz.

KHANS WHO RULED KHOREZM IN THE 16TH-18TH CENTURIES, POLITICAL SITUATION.

ABSTRACT

This article covers the historical processes related to the formation, political rise and crisis of the Khiva Khanate in the 16th–early 18th centuries. It systematically covers the unique statehood traditions of the Khiva Khanate, the negative impact of internal conflicts on the fate of the state, and the activities of major rulers.

Keywords: Khiva Khanate, Khorezm, Elbars Khan, independence, Hajim Khan, Arab Muhammad Khan, Abulgozi Khan, Turkish Genealogy, Anusha Khan, Shahniyaz.

1510-yilda Shayboniyxon vafotidan so‘ng Xorazm hududi Eron shohi Ismoil tomonidan bo‘ysundirildi. 1510-1512-yillarda Xorazmni Eron shohining noiblari idora qildilar. Ammo, 1512-yilda Xorazm hududlarida eroniylarga qarshi halq xarakatlari boshlandi. Ushbu harakatga Vazir shahrining (Ustyurtda, Ko‘xna Urganchdan 60 km

uzoqlikda joylashgan bu shaharni XV asrda o‘zbek xonlardan bo‘lgan Mustafaxon barpo etgan) qozisi Umar Shayx boshchilik qildi.

1512-yilada Xorazmning obro‘li shayxlaridan bo‘lgan Shayx Ota avlodlari ko‘chmanchi o‘zbeklarning Berka sulton avlodidan bo‘lgan Elbarsxonga maktub yo‘llab, uni Xorazm taxtiga taklif qildilar. Elbarsxon taxtga o‘tirgach, eroniylarni mamlakat hududlaridan butunlay haydab chiqarib, amalda mustaqil xonlikka asos soldi. U mamlakat hududlarini hozirgi Turkmanistonning janubiy qismi, Eronning shimolidagi Seraxs viloyati, Mang‘ishloq, Abulxon, Durun hisobiga ancha kengaytirdi. Ammo, o‘zbek sultonlari va shahzodalar o‘rtasida siyosiy birlik yo‘q edi. Tez orada ular o‘rtasida hokimiyat uchun o‘zaro kurashlar avj olib ketdi. Ushbu kurashlardan foydalangan Buxoro hukumdori shayboniy Ubaydullaxon 1537 – 1538-yillarda, qisqa muddat Xorazmni egallashga muvaffaq bo‘ldi.

XVI asrning ikkinchi yarmida Xojimxon (Xoji Muhammadxon, 1558-1593, 1598-1602-yy.) hukmronligi davrida Xorazmdagi o‘zaro urushlarga biroz barham berilib tinchlik va osoyishtalik o‘rnatildi. Sug‘orish va dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo sodiq ishlariga jiddiy e‘tibor qaratilib, tashqi savdo hamda munosabatlar rivoj topdi. Xojimxon hukmronligi davrida poytaxt Urganchdan Xivaga [Xivaning poytaxtga aylanganligi sanasi to‘g‘risida – 1556-y, 1598 y, 1602-1621 yy., 1611-1611 yy., 1610-1612 yy., 1557-1603 yy. kabi fikrlar mavjud] ko‘chiriladi (ayrim manbalarda XVI asrning 70-yillarida, ayrimlarda esa 90-yillarda). Bunga asosiy sabab Amudaryo o‘zanining o‘zgarib Kasbiy dengizga oqmay qo‘yishi natijasida Urganch va uning atroflaridagi suv tanqisligi bo‘lsa, ikkinchidan, Xivaning bu davrda siyosiy va iqtisodiy mavqeyi ancha kuchayib, asosiy savdo markaziga aylanishi yana bir sabab edi. Poytaxt Xivaga ko‘chirilganidan so‘ng davlat ham Xiva xonligi deb atala boshlandi.

1598-yilda Abdullaxon II vafot etganidan so‘ng Hojimxon shoh Abbosdan ruhsat olib Xorazmga qaytdi. Yangi sharoitda u Urganch bilan Vazirni boshqarishni o‘ziga olib Xiva bilan Katni Arab Muhammadxonga, Hazorasni Isfandiyor Sultonga berdi. 1600-yilda Hojimxon Urganch va Vazir qal‘alari boshqarishini Turkiyadan kelgan o‘g‘illariga

topshirib, o‘zi Xiva kichik o‘g‘li Arab Muhammadxon bilan qoladi. 1601-yilda Hojimaxon 83 yoshida vafot etgach, taxtga uning o‘g‘li Arab Muhammadxon (1602-1623-yy.) o‘tirdi.

Arab Muhammadxonning dastlabki hukmronligi yillarida toju-taxt uchun kurashlar davom etdi. Xususan, 1605-yilda nayman urug‘i vakillari Elbarsxon avlodiga mansub Xusrav Sultonni taxtga o‘tkazishni rejalashtiradilar. Ammo, bu fitna oshkor bo‘lib, Xusrav Sulton qatl ettiriladi. Oradan ikki yil o‘tgach, uyg‘ur oqsoqollarining maslahati bilan Solih Sulton degan kimsa taxtga davogar bo‘ladi, bu isyon ham bostirilib, Solih Sulton o‘ldirildi.

1616-yilga kelib taxt va mansab talashish mojarolariga Arab Muhammadxonning o‘g‘illari ham qo‘shildilar. Uning Isfandiyorxon, Habash, Elbars, Abdulg‘ozi, Sharif Muxammad, Xorazmshoh va AFG‘on Sulton ismli 7 nafar o‘g‘li bor edi. Isfandiyor Hazoraspeda, Abdulg‘oziy Sulton Katda, Habash bilan Elbars sultonlar Vazir va Urganch hokimlari etib tayinlangan edilar. Xon farzandlarining har biri taxtga davogar edi. Ayniqsa Habash sulton bilan Elbars sultonlarning harakatlari keskin edi. Ota – bolalar o‘rtasidagi ziddiyatlar kuchayib ohir – oqibatda qonli urushga aylandi. 1621-yilda Toshli Yorilish arig‘i (Xiva yaqinida) yonida Arab Muhammadxon va uning o‘g‘illari Habash hamda Elbars sulton qo‘shinlari o‘rtasida jang bo‘ldi. Isfandiyor va Abdulg‘oziy sultonlar otasi tomondan turib kurashgan bo‘lsalarda, bu jangda Arab Muhammadxon yengildi. Arab Muhammadxon avval ko‘zlari ko‘r qilinib Xivaga jo‘natildi. 162-yilda esa Qum qa‘lasi yaqinida Arab Muxammadxon xotinlari, yosh o‘g‘illari va ikkita nabirasi bilan o‘g‘illari Xabash va Elbars sulton tomonidan o‘ldirildi. Isfandiyor Eronga (garchi unga Makkaga borishga ruhsat bergan bo‘lsada), Abdulg‘oziy esa Buxoroga qochib, jon saqladilar.

1623-1643-yillar davomida Xiva xonligi taxtini Isfandiyorxon boshqardi. O‘zining yigirma yillik davlat boshqaruvini Isfandiyorxon turkman qabila boshliqlariga tayanib olib bordi. Xonlikning yuqori lavozimlariga turkmanlar tayinlanib, ularga katta imtiyozlar berildi. Natijada o‘zbek urug‘larning Isfandiyorxon siyosatiga qarshi noroziligi kuchayib bordi. Isfandiyorxon taxtga o‘tirgan yiliyoq nayman urug‘larini qirg‘in-barot qildi. Xonlikdagi o‘zbek urug‘lari uch bo‘lakka bo‘linib, biri – Mang‘it, biri – Qozoqlar yurti va

yana biri Movarunnahrga ko‘chib ketdi. Oradan ko‘p o‘tmasdan o‘z yurtiga qaytib kelgan o‘zbeklar Isfandiyorxon tomonidan qilichdan o‘tkazildi.

Manbalar ma’lumotlariga ko‘ra, 1643-yilda Orol bo‘yi o‘zbeklari Abulg‘ozi sultonni (1643-1663yy.) xon qilib ko‘tardilar. Xorazm davlatchiligi tarixida yirik davlat arbobi va tarixnavis ijodkor sifatida mashhur bo‘lgan Abulg‘ozixonning hayot yo‘li og‘ir kechgan. Abdulg‘ozixon otasi Arab Muhammad taxtdan ketgach o‘zi taxtga o‘tirgunga qadar uzoq yillar (yigirma yildan ko‘proq) muhojirlikda yashashga majbur bo‘lgan edi. U dastlab Buxoro xukumdori Imomqulixon himoyasida, keyinroq esa, ikki yilga yaqin qozoq sultoni Eshimxon saroyida yashagan. Shundan so‘ng Toshkentga kelib bu yerda ikki yil yashadi. Toshkentdan Buxoro orqali Xivaga qaytgan Abulg‘oziyni Isfandiyorxon bosqinchilikda ayblab hibsga oladi va Isfaxon shahriga Eron shohi huzuriga badarg‘a qiladi. Isfaxon yaqinidagi Taborak qal‘asida o‘n yil asirlikda yashagan Abulg‘ozi 1639-yilda o‘z nazoratchilari yordamida bandilikdan qochishga muvaffaq bo‘ldi. Shundan so‘ng u bir yilga yaqin Xurosonning Mohin qishlog‘ida, ikki yilga yaqin Mang‘ishloq turkmanlari orasida yashaydi. Keyin uni qalmiq xoni o‘z o‘rdasiga taklif etadi. Bu yerda Abulg‘ozi bir yilga yaqin yashagach qalmiq xoni to‘plab bergan katta kuch bilan 1643-yilda Urganchga qaytib, Orol bo‘yi o‘zbeklari yordamida Xiva taxtiga o‘tiradi.

Xonlikdagi barcha lavozimlarga o‘zbek urg‘ularining boshliqlari qo‘yildi. Xiva tarixchisi Munisning ma’lumot berishicha, Abulg‘ozixon ma’muriy islohot o‘tkazib, xonlikning boshqaruv tizimini batamom yangitdan tashkil etdi. Xonlikning boshqaruv tizimida o‘zbek urug‘larining mavqeyi ortib bordi hamda ularning 360 nafar vakili xon saroyida turli lavozimlarga ko‘tarildi. Xon yangi amaldorlar orasidan eng obro‘li 32 nafarini o‘z yoniga oldi. Munis ta’biri bilan aytganda, “andoqkim ikki shayx ul-islom, ikki qozi, bir rais Said ota avlodidan, bir mutavalli, bir naqib, to‘rt otaliq, to‘rt inoq, to‘rt mirob, to‘rt parvonachi, ikki oqo, ikki arbob, to‘rt chig‘atoyi inoqi va bir vazirkim, holo mehtar derlar va bir qushbegi, bu ikkovi o‘rinsiz xon huzurida oyoq ustida turadilar”.

Davlat boshqaruvi va bunyodkorlik ishlari bilan shug‘ullangan Abulg‘ozixon tarixchi tabib sifatida ham bebaho meros qoldirgan. Taxminan 1657 yilda Abdulg‘ozi tabobatga

oid “Manafi’ ul-inson” (“Insonga foydali narsalar”) nomli asarini yozgan bo‘lsa, 1658-1664-yillarda “Shajarai turk” nomli tarixiy asarlarini yaratdi.

Abulg‘ozixon hali o‘zi hayotlik davrida Xiva xonligi taxtini o‘g‘li Anushaxon (1663-1687yy)ga topshirdi va oradan olti oy o‘tib vafot etdi. Anushaxon Xiva xonligi mavqeyi va qudratini oshirish maqsadida otasining ishlarini davom ettirdi. U Buxoro, Samarqand va Xurosonga bir necha marta harbiy yurishlar uyushtirib xonlik chegaralarini mustahkamlash hamda kengaytirish harakatida bo‘ldi. Anushaxonning harbiy yurishlarida jasorat ko‘rsatgan turkmanlarga bo‘lgan munosabat o‘zgardi. Xon turkmanlarga Xorazm vohasi hamda uning atroflariga ko‘chib kelishiga ruhsat berdi.

1687-yilda saroy a‘yonlari tomonidan fitna uyushtirilib, Anushaxon o‘ldiriladi. Taxtga esa uning o‘g‘li Xudoydod (1687-1688yy) o‘tkaziladi. Afsuski yangi hukmdorning xonlik faoliyati uzoq davom etmadi. Ogahiy habarlariga ko‘ra, siyosatda bilimdon va xalqa adolatli xon sifatida obro‘ orttira boshlagan Xudoydodni inisi Arangxon [ayrim adabiyotlarda Ernakxon yoki Erangxon deb ham beriladi] shahid edi. Ammo, Arangxonning (1689-1690yy.) hukmronligi uzoq davom etmadi. 1690-yilda u Orol o‘zbeklari bilan bo‘lgan janga halok bo‘ldi.

Arangxon vafotidan so‘ng Buxoro xoni Subhonqulixon Xiva taxtiga o‘z odami Shohniyozni (1690-1707yy.) o‘tkazib, amalda Xiva xonligini Buxoroga vassal davlatga aylantirdi. Shuning uchun ham Shohniyoz garchi o‘zini xon deb e‘lon qilgan bo‘lsada, o‘z faoliyati davomida Buxoro ta‘siridan qutula olmadi. XVII asrning oxiri – XVIII asrning boshlariga kelib, Xiva xonligida siyosiy tarqoqlik, taxt uchun kurashlar va mahalliy hukmdorlarning mustaqillikka intilish harakatlari avj olib ketadi. Viloyatlar hokimlari xonga itoat etmay qo‘yganliklari bois Xiva xoni saroy amaldorlari va mahalliy hukmdorlar qo‘lidagi qo‘g‘irchoqqa aylanib qolgan edi. Shuning uchun ham XVIII asrga oid ayrim yozma manbalarda Xiva xonligi “Besh qal’a” deb atalgan bo‘lsa kerak. Uning tarkibidagi Xazorasp, Xonqa, Urganch, Kat va Shovot qal’alarining markaziy hokimiyatga tobeligi yuzaki xususiyatga ega edi.

Shohniyoz Buxoro ta'siridan qutulish hamda markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida 1703-yilda Rossiya hukumdori Pyotr I ga maktub yo'laydi. Bu maktubda Xiva xonligini Rossiyaga qo'shib olish so'ralgan edi. Pyotr I ning Xivani Rossiya tarkibiga qo'shilganligi haqidagi yorlig'i 1707-yilda Xivaning yangi hukmdori Arab Muhammadga (1707-1715yy.) topshiriladi. Ammo, Xivada siyosiy kurashlar avj olib turgan sharoitda ushbu yorliq hech kimning e'tiborini tortmadi. Umuman, Ogahiy ma'lumotlariga ko'ra, Arangxon davridan to Sherg'ozixon davriga qadar Xivada o'nlab hukmdorlar almashganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abulg'ozzi Bahodirxon. Shajarayi tarokima. – Toshkent: Cho'lpon, 1995.
2. Matyakubova M. Xiva xonligi tarixi manbalari (Muhammadrizo Ogahiyning tarixiy asarlarini kodikologik xususiyatlari). Urganch, 2006.
3. Ogahiy. Riyoz ud-davla. // Qo'lyozma. O'zFA ShI. – № 5364/11. Yana qarang: SVR, VII. – № 5022.
4. Ogahiy. Zubdat ut-tavorix. // Qo'lyozma. O'zFA ShI. – № 821/II. Yana qarang: SVR, VII. – № № 5023,5024.